

АЁЛ РУҲИАТИНИ ТАСВИРЛАШДА БАДИИЙ ДЕТАЛ МАСАЛАСИ

Нодира Матмусаева

Андижон давлат университети

мустақил-тадқиқотчи

Аннотация: ушбу мақолада воқеликни ишонarli ва ҳаққоний гавдалантириши, аёл руҳиятини, унинг табиат ва жамият билан ўзаро муносабатидаги ўзига хос жиҳатларини тасвирлашда бадий деталнинг ўрни ва роли тадқиқ қилинган.

Калит сўзлар: бадий детал, предмет-детал, психологик детал, рецептив функция, тарихийлик, тарихий-биографик, ретроспектив тасвир.

Аннотация: В данной статье исследуется роль и роль художественной детали в правдоподобном и правдивом воплощении действительности, в изображении женской психики, ее специфических аспектов во взаимодействии с природой и обществом.

Ключевые слова: художественная деталь, предметно-деталь, психологическая деталь, рецептивная функция, историзм, историко-биографический, ретроспективный образ.

Annotation: this article examines the role and role of artistic detail in the convincing and truthful embodiment of reality, in the description of the female psyche, the peculiarities of its interaction with nature and society.

Keywords: artistic detail, subject-detail, psychological detail, receptive function, historicism, historical-biographical, retrospective image.

Бадий асар қахрамонларининг характери, дунёкараши, ички дунёси табиат ёки ижтимоий-маданий муҳит ўртасидаги ўзига хос алоқадорликда тасвирланар экан, бадий образлар тизими орқали муаллифнинг бадий-эстетик тафаккур кўлами, ижодкор индивидуал услубини шакллантирувчи воситаларни таҳлил қилиш тадқиқотчилар олдида турган муҳим амалий вазифалардан бири ҳисобланади.

Тарихий-биографик асарларда тарихийлик тамойиллари ва меъёрларига амал қилиниши, қахрамонлар фаолияти, ички дунёси давр ва муҳитнинг энг устувор, етакчи жараёнлари диалектикаси билан алоқадорликда очиб берилиши талаб этилади. Бундай ёндашувда ижодкорнинг бадий тафаккури призмаси орқали тарихнинг ҳаққоний эпик тасвири, бадий манзаралари китобхон кўз ўнгида гавдалантирилади.

Воқеликни жонли ва ишонарли тасвирлаш, ҳаётий парчани типиклаштириш, асар қаҳрамонлари характерини очиб бериш, асарнинг эмотсионал таъсир кучини оширишда бадиий деталлар муҳим рол ўйнайди.

Муаллифлар гуруҳи томонидан тартибланган “Адабиётшунослик луғати” да бадиий детал тушунчаси атрофлича тавсифланган: “**Детал** (фр. детал - тафсилот, майда-чуйда) - бадиий детал; бадиий асарда муайян мазмун ифодаловчи, ғоявий-бадиий юк ташувчи тафсилот... Бадиий детал ортида маълум бир реалия мавжуд: маиший турмуш ёки жой тафсилотлари, портрет чизгилари ва ш.к. Шунингдек, персонажнинг имо-ишоралари (жест), тана ҳолати (поза), хатти-ҳаракати, гап-сўзлари ҳам детал саналади.”²

Ушбу тавсифни Т.Бобоевнинг фикри бир қадар тўлдиради: “Детал, одатда, лўнда, аниқ, ёрқин ва образли бўлиб, асосан, тасвир объектини синтезлаштириб кўрсатишга хизмат қилади. Бадиий асарда, одатда, ранг-баранг деталлар қўлланилади: предмет детал, руҳият деталлари, портретик детал, нутқий детал...”³

Дунё илм-фанида антропотцентрик тамойилларнинг юзага келиши адабиётшуносликда ҳам фанлараро интеграциялашувнинг кенгайишига олиб келди. Бадиий асар талқинида, детал ёки образларнинг бадиий-эстетик моҳиятини белгилашда турли ижтимоий, психологик, этномаданий ва бошқа омилларнинг ўрни ва ролига эътибор қаратила бошланди. Шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, муайян асарда тасвирланаётган ҳаётий парчанинг бадиий-эстетик талқини муаллиф ва ўқувчи ўртасидаги психодинамик мулоқот маҳсули ўлароқ актуаллашуви сифатида ҳар томонлама бой материал бера олади.

Д.Қуронов тавсифига кўра, бадиий детал асар матнида полифункционал табиатга эга бўлади:

- 1) конкрет ҳаётий ҳолатни гавдалантириш;
- 2) умумлаштириш;
- 3) психологик;
- 4) ресептив установка бериш,⁴ яъни бадиий тасвирни идрок этиш орқали воқеликни тасаввур қилиш.

Шу ўринда бадиий детал ва тафсилотларни идрок этиш жараёни хусусида бироз тўхталиб ўтиш жоиз деб ҳисоблаймиз.

Бадиий асардаги тасвир сўз-белгиларнинг жисмоний мавжудлиги ва уларнинг композитсияси сифатида эмас, балки ресептив "аниқлаштириш" актида ўқувчининг ички нигоҳи (тасаввури) орқали англанадиган нарса сифатида тушунилади.⁵

² Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010. – Б. 89-90

³ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: Ўзбекистон, 2002. – Б. 74

⁴ Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010. – Б. 89-90

⁵ Ингарден Р. Исследования по эстетике / пер. с польского А. Ермилова и Б. Федорова. М., 1962.

А.А.Аксёнова бадиий адабиётда сўзнинг идрок этилиш жараёнини тасвирланган объект ва унинг "кўриниши", яъни белгилик табиатидан образлилик хусусиятига ўтиш нисбати билан белгилайди. Унинг фикрича, маънонинг намоён бўлиши куйидаги босқичлар билан шартланган:

1) ўқувчи тасаввурида бадиий тасвир тафсилот(детал)ларнинг кетма-кет жойлашиши сифатида конкретлаштирилади;

2) тасаввурда юзага келадиган деталларнинг ўзаро боғлиқлиги кейинги босқичга - талқин қилишга ундайди.

3) бадиий тасвирни англаш "кўриш"нинг бошқа қатламларидан фарқли ўлароқ, узлуксиз бир бутунликни ташкил қилмайди, балки пайдо бўлади ва яширинади:воқелик ўқувчи томонидан ўқиш жараёнида актуаллашади.⁶

Детал ҳақида ёзилган мавжуд манбалар детал ёзувчини асардаги воқеликка, унинг қаҳрамонларига ёндашувида муҳим ўрин тутиши, уни тўғри танлашда муаллиф маҳорати, олам ҳақидаги тушунчаларининг кенглиги, одам психологиясини чуқур ўрганган бўлиши кераклиги ҳақидаги хулосани келтириб чиқаради. Дарҳақиқат, бадиий деталдан фойдаланиш ёзувчининг индивидуал услубини белгиловчи муҳим омиллардан бири саналади. Шунингдек, Шаҳодат Исахонованинг "Гавҳаршодбегим" романида асар қаҳрамонлари, хусусан, аёллар образларининг ўзига хос нозик жиҳатлари, руҳий кечинмалари, характер чизгиларини очиб беришда бадиий детал унсурларидан самарали фойдаланилган.

Одатда, аёллар кексайган сари ҳаётидаги рўй берган воқеаларни эслатувчи хотираларни тез-тез ёдга оладиган, атрофидагиларга қайта-қайта сўзлаб берадиган бўлиб қоладилар.

– Бул рўмол мен учун не қадар қадрли эрканлигини билурсен-а, Ойпопук? – кетатуриб, таъкид оҳангида яна тайинлади Гавҳаршод бегим.

– Билурмен, маликам, билурмен! – канизак қиз бош ирғаб, тасдиқ ишорасини қилди. – Бул рўмол Хоқони саидимизнинг сизга тўй совғаси ҳисобланадур!

– Нафақат тўй совғаси... – канизакнинг жавобидан Гавҳаршод бегимнинг кўнгли тўлмай, янаям аниқроқ маънилатгиси келди. – Ул жаннати бегимдин менга хотира...

Ойпопук Гавҳаршод бегимдан Хоқони саиднинг совғаси ҳақида кўп бора эшитган, лекин рўмолнинг ўзини кўрмаган эди. Шоҳрух мирзо бу фоний дунёни тарк этгач, малика ҳар сафар эрини эслаганида, ўша рўмолни ҳам бот-бот ёдга олар ва бу совгани шаҳзода унга қай тарзда бергани-ю, уни янгалари,

⁶ Аксёнова А.А. Рецептивные аспекты визуального в литературе. // Новый филологический вестник 2020. №3 (54)

қайинсинглисига қай тарзда етказгани ҳақида ҳаяжонланиб сўзларди. Ўша лаҳзаларда Гавҳаршод бегим худди ёш қизчага айланиб қолганга ўхшарди. Тунд чехраси ёришиб, оппоқ юзлари қизарганича, кўзларида галати нур ўйнарди.

Аслида, буюк бир салтанат вакиласи бўлмиш Гавҳаршодбегимдай малика учун оддий бир рўмол муаммо эмас. Бироқ, аёл қалбининг нозик кечинмаларини, болалик оламидан балоғат сари қадам қўйган маъсум онларини, Шоҳруҳ Мирзо билан илк танишувларини ёдга соладиган ноёб совға сифатида асраб келингани рўмолнинг қадрини минг чандон оширади. Шу ўринда ёзувчи-аёлнинг Гавҳаршодбегимнинг ҳис-туйғуларини тасвирлаш орқали Шоҳруҳ Мирзога бўлган муносабатини кўрсатиш ва шу орқали ўқувчига эстетик таъсир қилиш билан ўзига хос индивидуал услуби яққол кўзга ташланади. Аниқ детал тасвирланаётган объектнинг жонли ва ишонарли чиқишини таъминлайди, шунинг учун ҳам ўқувчи беихтиёр қаҳрамоннинг бошидан ўтказганларини, соғинч туйғуларини ҳис этади. Ёзувчи бундай натижага кичик детал – рўмолга урғу бериш орқали эришади.

Ана шу детал воситасида ретроспектив тасвир, яъни маликанинг хотиралари орқали Шоҳруҳ Мирзо ва Гавҳаршодбегимнинг илк учрашувлари ва унаштирув маросимлари тасвирланади. Қолаверса, роман қаҳрамонининг ўз ёрига муҳаббати, садоқат йўлида собитлиги рўмол деталлари орқали давомли исботлаб борилади:

Гавҳаршодбегимнинг рўмол ҳақидаги ҳикояси тўйларига уланишини билган канизак қиз бугун ҳам кун хотиралар тинглаш билан ўтишини фаҳмлаб, бошини ирғганича, маликани шамолдан пана қилиб, сарой томон юрди. Чунки қирқ кечаяю, қирқ кундуз давом этган ҳашаматли тўйнинг таассуротлари дарров тугамасди. Тўйдан кейин то Улуғбек мирзо туғулгунича бўлган олти йил ичидаги кўрган ситамлари қўшилди.

Шу тариха, муаллиф тафсилотлар кетма-кетлиги ёки хотира воситасидаги ортга чекинишлар асосида Гавҳаршодбегимнинг ҳаёти ва руҳиятидаги ёрқин қирраларни бирма-бир очиб боради.

Кўпинча, детал атамаси нарса-буюм, интерер, пейзаж, портрет кабиларга оид моддият билан боғлиқ тушунчаларга нисбатан қўлланади. Бироқ, юқорида адабиётшунос олим Т.Бобоев тавсифида “руҳият деталлари” атамаси ҳам берилган. Демак, психологик детал орқали кечинмаларга оид тафсилотлар конкретлаштирилади, ўқувчи онгига етказилади.

– *Улуғ бибим, бошимга яна кундош балосини ёғдиришаётирлар... Енди чидолмасмен... Юрагим бардош бермайду... Кетамен... Ахир бул не ҳаёт...*

Бибихоним аламдан лаблари пиртираб учаётган Гавҳаршодбегимнинг олмадай қизарган ёноқларига, кўзёш ҳам ярашган ўтли кўзларига бир лаҳза жимгина термилиб турди.

– Ҳа, чиндан ҳам бул не ҳаёт? Бул не умргузаронлик? – Бибихонимнинг ажсинлардан холи кулча юзларига изтироб қалқиб, ўрнидан қўзғалди ва унинг тепасига келди. – Ҳа, кетмоқ керак... Кетмоқдин бошқа илож йўқ... Яхши, мен ҳам сиз бирлан кетамен, бирга кетурмуз! Кундош балоси менинг ҳам бўғзимга келди! Шунча йил бул азобга қандай чидадим, билмаймен?! Оҳ, ўлмаган жоним менинг...

Бибихонимнинг оғзига тикилиб қолган Гавҳаршодбегим унинг гапларидаги мантиқни англагач, ҳайрон нигоҳини қаерга яширишни билмай, қизариб-бўзарди.

– Узр, бибим, мен... Майли, мен борақолай... – деди базўр Гавҳаршодбегим ва олов бўлиб ёнаётган ёноқларига кафтларини босганича, кетмоққа чоғланди.

– Нечун кетмоққа қарор қилдингиз, гапларим маъқул эрмасму, пошишо келин? – деди Бибихонимнинг кўзлари кулиб.

Бибихоним ва Гавҳаршодбегимнинг қисқагина сўзлашувида психологик деталнинг гўзал намунасини кўришимиз мумкин. “Қуш тилини қуш билади” деганларидек, Гавҳаршодбегимнинг кундош балосидан чекаётган изтиробларини зукко Бибихоним дарҳол англайди ва бош олиб кетиш борасидаги кинояли-мажозий гаплари билан ўзининг шон-шавкатли ҳаёти ҳам ана шундай изтироб-у аламларга қоришиқ ҳолда кечаётганига ишора қилади. Фаросатли Гавҳаршодбегим бу психологик “хужум”нинг мантиқини тўғри англайди, хато ўйлагани ва шу ҳолга кўнишга мажбур эканлигини тушуниб етади. Шу ўринда кундошлик изтироби билан боғлиқ психологик детал муаллифнинг воқеликка нисбатан нуқтаи назарини пинҳона акс эттиришга хизмат қилади.

Маълумки, “инсон ва умр”, “инсон ва авлодлар” фалсафий диалектикасида дарахт тимсоли рамзий образ сифатида қадимдан қўлланиб келинади. Шу билан бирга она учун, у ким бўлишидан, қандай мавқега эга бўлишидан қатъий назар фарзанд биринчи ўринда туради, уни юрагининг энг тўрида ардоқлайди. Инчунун, фарзанди аржумандларидан бирин-кетин айрилган (бу вақтда ўғилларидан фақат Улуғбек Мирзогина ҳаёт эди) Гавҳаршодбегимнинг чуқур изтироблари бисёр эди. Унинг ҳаётдаги ҳар бир нарсадан таскин излаши, ўғилларининг соғинчи юрагини ўрташи табиий ҳол. Шунинг учун ҳам қаерга бормасин, нимага қўл урмасин, фарзандлари билан боғлиқ хотиралар ўз домига тортади. Хусусан, боғдаги дарахтлар ҳам унга ўғли Бойсунғур Мирзони эслатади. Айтиш мумкинки, бундаги Бойсунғур Мирзодан қолган боғ ва ранг-баранг *дарахтлар* детали ёзувчининг бадий-фалсафий ғоясини урғулашга, фарзандлар доғида куяётган Гавҳаршодбегимнинг оналик изтиробларини **умумлаштиришга** хизмат қилган.

*Тогнинг шундоқ биқинида қад кўтарган икки ошиёнли “Боғи хон” қароргоҳини Бойсунғур мирзо қурдирганди. Шунинг учунми, Гавҳаршод бегим ҳам уни худди ўғлонидан қолган ёдгорликдай азиз тутар ва доимо унга талтинарди. Боғбон кўчатларни ўтқазар чоғи Бойсунғур мирзоси ҳавас билан уларни ўз қўлларида тутиб турган лаҳзалар кўз олдига келарди. Кичик ва нозик новдадан бақувват, кўркам **дарахтларга** айланган кулранг ва яшил арчаларга, сарвларга, санобарларга тол ва қарагай-у жийда баргли буталарга термулган кўйи, **ўғлининг бармоқлари изини кўргандай** қувониб кетар, **япроқларига сингган нигоҳини туйганича, димоқларига урилайтган анвойи бўйларидан унинг нафасини ҳис этарди.***

Матнни ўқир эканмиз, дарахт сўзи атиги бир ўринда келади, аммо матннинг салмоқли маъно ва эмоционал юкини шу сўз ташийди, кичик бир заррада катта воқелик ўрин топади. Парчада биз таъкидлаган (**ўғлининг бармоқлари изини кўргандай** қувониб кетар, **япроқларига сингган нигоҳини туйганича, димоқларига урилайтган анвойи бўйларидан унинг нафасини ҳис этарди**) учта холат деталининг ўзиёқ Гавҳаршодбегимнинг фарзанд доғи ва фироқи тарихини яққол кўрсатиб беради, чунки танлаб олинган дарахт ва холат детали тасвирланаётган характер, манзара ва ҳиссиётларни ўзига хос тарзда бўрттириб беришга хизмат қилади.

Севимли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳор таъкидлаганларидек, “баъзилар асарга чиройли детал киритишга ўч бўлади. Ўша детал чиройли бўлса бордир. Аммо асарнинг бош мақсадига хизмат қилмаганидан кейин тегирмончининг маҳсисига ўхшаб қолаверади, оёқни бир қоқсангиз ёпишган ун гарди тушиб кетади-ю, буришган маҳси кўриниб қолади. Детал пардоз эмас, ҳусн бўлиб асарни очиши керак”. Худди шунингдек, Шаҳодат Исахонова танлаган деталлар асарга ҳусн бўлиб, ёзувчи позициясининг энг ёрқин ўрнини белгилайди.

Адабиётлар:

1. Аксёнова А.А. Ресептивныйе аспекты визуального в литературе. // Новый филологический вестник 2020. №3 (54)
2. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Т.: Ўзбекистон, 2002.
3. Ингарден Р. Исследования по эстетике / пер. с полского А. ермилова и Б. Федорова. М., 1962.
4. Қуронон Д., Мамажонон З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2010.